

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа - Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗУВР

/Ооржак О.Б./

УТВЕРЖДЕНО

Директор

МБОУ СОШ

с. Бурен-Хем

Приказ № 2/3

от «31» августа 2023г.

/Бичекей А.А./

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родной (тувинский) язык»
для обучающихся 5-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б.

Бурен-Хем 2023

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарына таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрөөн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдиң алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5 класстарның «Төрөөн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программасы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл,

мергежилдерин, медреселдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрөөн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрөөн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрөөн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарынга үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;
- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

Өөредилге программазының ниити тайылбыры

Программаны боттандыраарының **сорулгазы:** Кол ниити өөредилгениң ОФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминиң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттыг бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

Салдыгган сорулгаларны шиитпирлээри-биле чорудар ажылдар:

- бодунуң тыва чонунга чоок хамаарылгалыын ханы медресеп билип чоруур, төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, күрүне дылын болгаш өске-даа чоннарның дылдарын хүндүлөп чоруур; иштики сагыш-сеткили байлак, бот-медресели бедик Россия Федерациязынга болгаш төрөөн Тывазынга бердинген, шынчы хамаатыны кижизидери;
- төрөөн дылын кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун; ниитилелде

мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медресеп билирининг база кол аргазы кылдыр билиндирери;

- аңгы-аңгы байдалдарда тыва дылга бодунун бодалын хостуг илередип шыдаар кылдыр сайзырадыры; кижилер-биле чугаалажыксаар, харылзаа тудар арга-шинээн улам мергежидер күзелдиг болурун хевирлээри;

- тыва дылдың эртемининг адырларының болгаш тыва литературлуг дылдың кол-кол нормаларының дугайында билиглерин делгемчидери;

- өөреникчилернинг идепкейлиг ажыглап турар болгаш потенциалдыг сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;

- аас болгаш бижимел чугаа культуразын, чугаа чорударының хевирлерин (номчууру, дыннаары, чугаалаары, бижири) шингээдири;

- чедип алган билиглерин, чаңчыл-мергежилдерин херек кырында амыдыралга ажыглаары;

- интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы мөөрейлерге, төлевилелдерге болгаш өөредилге шинчилелдиг ажылдарны чорударынга херек арга-дуржулганы, мергежилдерни шингээттирери; өөреникчилернинг бот-идепкейлиг чоруун сайзырадыры.

Программа өөреникчилернинг харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемининг талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларын хевирлээринче угланган.

Харылзажылга (коммуникативтиг) компетенциязы дээрге-ле чугаа чорудулгазының хевирлерин, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин ыяк шингээдип алганы; дылды ажыглаарының кол мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайы-биле янзы-бүрү байдалдарга ажыглап билири болур. А кижининг улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, чугааның байдалынга таарыштыр чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден илерээр. Өөреникчининг чугаалажып билирининг кайы хире хевирлеттингени ооң үжилери-биле азы улуг улус-биле чугаалажыксаар, кады чугаалажып турар кижизининг бодалын дыннап, ооң тус айтырыгга хамаарышкан туружун шын билип турарындан, чидиг айтырыгларга харыылап билиринден тодараттынар.

Дыл (дыл эртемининг) талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) өөреникчи бүрүзүнүн тус-тузунда дылдың тускай демдектер системазы (чаңгыс аайлап тургустунган дыл демдектерининг чүнү илередип турарын, оларның аразында харылзаалыын) болгаш ниитилел болуушкуну болуп, сайзырап, янзы-бүрү хүлээлгелерни күүседип чоруурун ыяк билип; тыва литературлуг дылдың кол

нормаларын шингээткенинден; сөс курлавырын байытканындан, чугаазыныңграмматиктиг тургузуун экижиткенинден; дылдың кол кезектерин болгаш өзек билиглерин, дыл болуушкуннарын сайгарып; лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлге, ёзу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылды тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевир кылдыр медереп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзаланып турар талаларын, тыва чугааның аянын, өске чоннар-биле харылзашпышаан, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры. Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Программада материалды чүгле билиг кылдыр эвес, а ону амыдыралга чогулгалыг ажыглаарын билиндирери-биле *харылзажыр ажыл-чорудулгалыг (коммуникативно-деятельностный) органы* ажыглаары көрдүнгөн. Курста харылзажылганың мергежилдерин сайзырадырынче болгаш өөредилгениң эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түннелдеринче кичээнгейни күштелдирген. Ол дээрге тыва дылда чедип алганы билиглерни, арга-мергежилдерни амыдыралдың кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлээрде ажыглап болур чугула байдалдарның тургустунганы болур. Төрөөн тыва дылын өөредип тура, чугаага ажыглаар дыл аргаларын шилиир, чүвени шын угаап бодаар, бодадын чиге илередир арга-шинээн сорулгалыг сайзырадыры чугула. Өөреникчилерниң чугаа чорудулгазының улам ыңай сайзыралы тыва дылдың чурумчуткан тургузуунун дугайында, чугааны байдалга дүүштүр ажыглаар дылдың онзагайларының дугайында билиглеринге үндөзилеттинген. «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде өөредиглер дыл болуушкуннарын сайгарып көөр арга-мергежилдерни сайзырадыр, ук арга-мергежилдерни бөлүктээр, чугаа культуразын сайзырадып кижизидер, номчулганың янзы-бүрү хевирлерин база медээ дилээр янзы-бүрү аргаларны ажыглаар, сөзүглелдерни эде тургузар, литературлуг дылдың нормаларын сагыыр дээн ышкаш өске-даа чаңчылдарны хевирлээринче угландырган.

Эртемниң өөредилге планында туружу

Өөредилге планында «Төрөөн (тыва) дыл» эртемин өөредиринге 5-ки класска 102 шак көрдүнгөн.

Өөредилге планында өөредилге харылзааларының киржикчилериниң шилип алыр кезээнде көрдүнгөн шактарның дузазы-биле өөредилге чери

боду ук эртемге шактарны көвүдедип алыр эргелиг.

2.ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕР

«Төрээн (тыва) дыл» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери үш кол бөлүк кылдыр демдеглеттинген: бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (метапредметтиг) болгаш эртем талазы-биле (предметтиг) түңнелдер.

Бот-тускайлаң түңнелдерге уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүге өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонuurгалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

- россияжи хамааты демнежилге деп билигниң утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрээн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харыысалгалыг болурун угаап билири;

- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүң үндезиннерин билири;

- төрээн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонuurгалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонuurгалының болгаш билииниң деңгелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медеделдиг шилип алырынга белең болуру;

- кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузазын медедел билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрээн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажылдарны чорударынга киржири;

- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөрөдилгеге болгаш күш-

ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шиңгээдири;

– Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медерелин сайзырадыры, чараш чүүлдү шиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

– экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түннелдерже өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шиңгээдип алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкарар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шиңгээдири* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бугу талалыг кылдыныглары

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түннелдерин сайгарар;

– чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түннелди баш бурунгаар даап бодаар;

– бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндөзилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;

– ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;

– сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын

тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;

- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандылары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;

- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;

- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;

- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;

- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;

- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажил-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;

- ажил-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажил-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;

- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажилдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүнде улам эки чедишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;

- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.

- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажилдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;

- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;

- ажил-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;

- бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Оореникчинин өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;*
- сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;*
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдынган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;*
- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билир;*
- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медегерелдиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.*

Өөредилгениң угаап шиңгээдиринин бугу талалыг кылдыныглары

Оореникчи дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;*
- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;*
- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;*
- сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;*
- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;*
- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;*
- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;*

- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;
- чугула херек сөстөрни тодарадыр;
- электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Оореникчиин өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларны чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр; өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;
- словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонургалын сайырадыр.

Өөредилгениң харылзаажылга чорудар бугу талалыг кылдыныглары

Оореникчи дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;
- бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;
- дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;
- бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);
- бөлүктүң мурнунга салдырган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;
- бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;
- чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;

□ өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри- биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;**Оореникчиин өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:**

– эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;

– маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;

– харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры- биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) түннелдерже тыва дылдың кол үндезин билиглери, ук эртемге чаа билиг чедип алырының болгаш ону ажыглаарының дуржулгазы кирип турар.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Оореникчи дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй) чугааның аңгы-аңгы байдалдарында ажыглаар; диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин (айтырар-харыылаар, сонuurгалын оттуруп чугаалажыр, бодал солчур) эш-өөрү, танывазы кижилер база өске аймак сөөк улус-биле амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде ажыглаар;

– чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыыр;

– монолог болгаш диалогтуң чижектеринге чугааның сорулга болгаш байдалыга дүүштүр ажыглаттынып турарынга үнелелди бээр;

– төрөөн дылынга бодалын, сагыш-сеткилин хостуг илередири-биле чугаага грамматиктиг хевирлерни шын ажыглаар;

– чугааның чедимчелиг азы чедимче чок болганын медресеп билир болгаш ону тайылбырлаары;

Оореникчи өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылыр;

– кылган төлевилел азы реферадын улус мурнунга таныштырар, чидиг айтырыгларны ишитпирлежиринге киржир, бодунуң туружун бадыткаар;

– бодунуң улус-биле чугаалажып шыдавайн баарының кол чылдагааннарын билир болгаш оларны тайылбырлаар.

Чугаа чорудулгазы

Дыңнаары

Оореникчи дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар (дыңнааны сөзүглелдин азы дыңнаан чүүлүнүң кол утказын билир, херек медээни ылгаар);

– дыңнааны сөзүглелдин утказын кыскалады азы долузу-биле чугаалап дамчыдар;

– дыңнааны эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал сөзүглелдериниң темазын, ында кол бодалды тайылбырлап шыдаар, ында кол болгаш немелде медээни ылгаар;

Ооеикчиши өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– аас чугааны сайгарып, тайылбырлап билир.

Номчууру

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– схемада айыткан медээни харылзаалыг сөзүглел кылдыр дамчыдар;

– өөредиглиг болгаш тайылбырлыг номнар база радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүлдү үндезин кылдыр алган материалдар, Интернет четкизиниң курлавырлары-биле ажылдаар аргаларны ажыглаар;

– кайы-бир темага хамаарышкан материалды чыыр болгаш чаңгыс аайлаар, тып алганы медээни (сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар ажылынга дүүштүр) сайгарар болгаш ону тайылбырлаар;

–

Чугаалаары

Ооеикчи дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– аңгы-аңгы социал амыдырал, культура, мөзү-бүдүш, дыл дугайында темаларына дыңнадыг азы улуг эвес илеткелди кылып, бир болуушкун азы төөгүнү чугаалаар, дискуссияга киржир;

– чугаа үезинде херек кырында амгы тыва литературлуг дылдың шын адалга болгаш лексиктиг, грамматиктиг нормаларын сагыыр;

– лексика болгаш фразеологияны стиль талазы-биле шын ажыглаар; чугаа этикедин билир болгаш ону сагыыр;

Чугаа культуразы

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– аас болгаш бижимел чугаага тыва литературлуг дылдың шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыр;

– тыва литературлуг дылдың нормаларының дугайында медээни алыры-биле тыва дылдың словарьларын (тайылбыр, фразеологтук, орфографтыг, тыва-орус, орус-тыва очулга дээш о.ө.) ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– дылдың нормаларын эки билир болгаш ону хажытпас, бүгү кижиге төрелгетениң дылда илереттинип турар эң-не үнелиг, ыдыктыг чүүлдерин билир.

Сөзүглел

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– боду аңгы-аңгы хевирлерге, стильдерге, жанрларга харылзаалыг сөзүглелдин негелделеринге дүүштүр сөзүглелди тургузар болгаш эдилгелерни кылып шыдаар;

– аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) уткаын шын билип алыр, дамчыдар болгаш тайылбырлаар;

– тема, сорулга, кол бодал, чугула болгаш чугула эвес медээ, чугааның хевирлериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) кайызынга хамаарышканының, дылдың ажыглалының аайы-биле кайы хевирде (аас чугаа, чечен чогаал дылы, албан-херек, эртем, публицистика стильдери) ажыглаттынганының талазы-биле сөзүглелди сайгарар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– аас болгаш бижимел хевирлерге өөредилге-эртем сөзүглелдерин тургузар, оларның онзагайына дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаар;

– сөзүглелдин темазын, кол бодалын, ында көдүргөн айтырыгларны тодарадып база эстетиктиг талаларын – чарааш чүүлдерни эскерип сайгарар.

–

Дыл болгаш культура

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– тыва чоннуң төөгүзү болгаш культуразының дугайында сөзүглелдерден тыва национал культура дугайында медээни дамчыдып турар сөстүң утказын дылдың кезиктеринден (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжыышкыны, быжыг сөс каттыжыышкыны, домактан) тодарадыр;

– хүн бүрүдө тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин амыдыралга ажыглаар;

– шаг төөгүдөн тургустунуп келген болгаш салгалдан салгалче дамчып чоруур тыва чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил ыдыктарын (үнелиг чүүлдерин) көргүзүп чоруур тыва чечен чогаалдарны тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле сырый харылзаалыын тайылбырлаар;

– тыва чоннуң литературлуг өнчүзүн өөренип, сайгарып тура, ооң дылының уран-чеченин, тыва улустуң аажы-чаңы, амыдыралының эстетиктиг чарааш талаларын көргүзүп шыдаарын медегер билир.

Дыл дугайында эртемниң кезектери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– дылдың кезиктерин (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжыышкыны, быжыг сөс каттыжыышкыны, бөдүүн домак, нарын домак) ылгаар болгаш тайылбырлаар;

– идепкейлиг (хүн бүрүдө чугаада ажыглап турар) болгаш потенциалдыг (бодунуң билбези, ынчалза-даа утказын даап бодап билип турары сөстөр) сөс курлавырын ажыглаар;

– тыва дылдың чугаа үннерин демдектериниң аайы-биле бөлүктөп аңгылаар; а сөстөрни үн тургузуунуң аайы-биле сайгарар;

– алфавитти словарьлардан медээ дилеп-тыварынга ажыглаар;

– сөстүң (фонетиктиг, морфемниг, сөстүң чогаадылгазын, лексиктиг, морфологтуг), сөс каттыжыышкыны болгаш домактың синтаксистиг, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле

сайгарылгазын кылыр;

- морфемеларны таныыр; сөстү утка, грамматика болгаш ооң тургустунганының аайы-биле кезиктерге чарып сайгарар; сөстүң лексиктиг утказын ооң тургузуунга даянып тодаргайлаар;

- домакта логиктиг ударениени – чугула, кичээнгей салган сөстү ылгап, ону күштүг аян-биле адап турарын хайгаараар;

- сөстү болгаш ооң хевирлериниң (сылдыс – сылдыстыг, сылдыска) утказын ылгаар;

- сөстүң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

- синтаксистиң кол кезиктерин (сөс каттыжыышкыны, домак, сөзүглел) танып билир;

- сөс каттыжыышкының (хостуг, быжыг) болгаш домактың аңгы-аңгы хевирлерин (медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы) сайгарар, оларның холбааларын айтыр;

- домактың чугула болгаш ийиги черге кезигүннерин таныыр, оларны тодарадыр;

- бөдүүн болгаш нарын домактарны танып билир;

- домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;

- сөстөрни шын бижиирде фонетиктиг, морфемниг болгаш сөс чогаадыр, морфологтуг сайгарылгаларга даяныр;

- домакта бижик демдектериниң чүге салдынганын тайылбырлап билир;

- тыва дылдың словарьларын ажыглаар;

- ☐ херек кырында өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны ажыглаар;.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай туңнелдер

5класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;

- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);

- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир

- кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын;
 - аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүң транскрипциясын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүң үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзер;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;
- тыва бижииктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндезилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралынга бижииктиң ужур-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;

- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүң дазылында дүлей ажык эвес үннүң ыыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;
- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүн сан, арын, үе) тодарадыр;
- хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар:
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;
- сөстүң дөзүн шыяр;
- сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын билир;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;
- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;
- кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;
- чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;

Морфология. Чүве ады. Демдек ады

- морфологияның кол билиглерин тодарадыр;
- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр (чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);

- дузалал чугаа кезектерин таныыр;
- чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевири) аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары) аайы-биле тодардыр;
- тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүве аттарын тодардыр;
- чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;
- чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскерттир;
- чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;
- домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шын ажыглаар;
- адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домакка кол сөс болурун билир;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгы кылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;
- чүве адындан демдек адын тургузар;
- укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганың демдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага ажыглаар;
- шынарның демдек адының чадаларын (өйүнде, кошкадыр, күштелдирер), оларның уткаларын тодарадыр;
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын тургузар;
- сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш бижиир;
- тыва дылда хемчег илередир сөстөрни шын ажыглаар;
- сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаар, сан адының киржилгези-биле нарын сөстөр болгаш фразеологизмнерни тургузар;

– чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

– аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин херек кырында ажыглаар;

– фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин чугаага херек кырында ажыглаар;

– морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;

– аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин башкының дузазы-биле тодарадыр.

КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫҢЧИЖЕК ПЛАНЫ

– Тыва дылда немелде билиглер чедип алырының бир аргазы кичээлден дашкаар ажыл-чорудулгазы болур. Ол тыва дылга хамаарышкан кайы-бир теманы улам ханы кылдыр сайгарар арганы берип турар. Кичээл болгаш кичээлден дашкаар ажылдың хевирлери катай өөреникчилерниң назыхарының болгаш сонuurгалдарының аайы-биле тыва дылды өөрениксээрикүштелер.

– Чижек хемчеглерни дараазында таблицада айыткан:

–

Клаз ы	Хемчегни ң хевири	Темазы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл- чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
5	Мөөрей	«Мээң төрээн дылым»	Мөөрейге киржир. Бөлүкке ажылдаар. Айтырыгларга харыылаар. Бот-идепкейин илередир. Тыва дыл болгаш чугаа культуразының дугайында немелде билиглерни чедип алыр.

5	Акция	«Тыва дылывыстың арыг чаражы дээш!»	Акцияга хамаарышкан хемчеглерге киржир. «Төрээн дылывыстың арыг-чаражы дээш!», «Төрээн дыл дугайында мерген угаадыглар», «Шын бижи» дээн чижектиг хана-солуннарны үндүрер. Дыл дугайында шүлүктөрни доктааткаш, уран номчулганы кылыр. Сөстөрни шын номчуур, үн аянын сагыыр. Тыва дылдың лексиказының, шын адалгазының болгаш чугаа культуразының дугайында немелде билиглерни чедип алыр.
5	Тыва дыл дугайында кыска шичилелдерниң камгалалы	«Ө, ң, ү деп үжүктөр чок болза, тыва дылдың келирүези кандыгыл?» «Ъ өскертиптер шынарлыг»	Шинчилээри-биле темаларның кайы-бирээзин шилип алыр. Бодунуң даап бодаашкыннарын илередир, бадыткалдыг чижектерин киирер. Тыва бижииктиң тывылганының дугайында төөгүнү билип алыр. Тыва дылда ь (кадыг демдектиң) ажыглалын тайылбырлаар. Тыва дылдың ажык үннериниң онзагайын чугаалаар. Кыска шинчилелден үндүрген түңнелдерин чаңгыс классчыларының мурнунга презентацияны ажыглап чугаалаар.
5	Хөөмейжи - биле ужуражылга	«Хөөмей – Тываның эртинези»	Диалогка киржир. Чугаалажып турар үеде чугаа культуразын сагыыр. Тыва дылдың онзагай фонетиктиг тургузуунуң дугайында немелде билиглерни алыр. Тыва дылда сес кыска, сес узун, сес өк-биле адаар, сес думчук-биле адаар ажык үннерниң сөстүң утказын ылгаар шынарларын болгаш ооң үжундан тыва улустуң ыраажы болганының бир чылдагааны болуп турарын билип алыр. Ук үннерниң хөөмейге утка ылгаар шынарларын эскерип көөр. Хөөмейде өттүнүг сөстөрниң ажыглаттынып турарын эскерер. Келир үениң
			хөөмейжилериниң тыныжын сайзырадырынга дүрген чугааларны ажыктыын билип алыр. Хөөмей-сыгыт үезинде сөстөрни адаарының онзагайын эскерер.

5	Өг- музейге экскурсия	«Тыва дылывыстың үүжези өөвүсте»	Өгнүң кезектери-биле таныжар: хана, ынаа, хараача, дээвиир, эжик дээш о.ө. Өгнүң иштин сөс-биле чүрүүр. Эдилелдерниң аттары-биле таныжар, чижээлээрге, дүктен кылган эдилелдер: <i>ширтек</i> азы <i>олбук</i> , <i>дөжек</i> ; ыяштан кылган: <i>орун</i> , <i>кавай</i> , <i>аптара</i> , <i>дазыл аяк</i> , <i>согааш</i> , <i>бала</i> , <i>доскаар</i> ; алгы-кештен кылган: <i>барба</i> , <i>таалың</i> , <i>көгээржик</i> , <i>хойлаарак</i> дээш о.ө. Өгнүң иштинге сагыыр чурумнарны, тыва болгаш өске-даа көшкүн чоннарның амыдыралынга ооң ужур-дузанын тайылбырлаар. Угаап шиңгээдир салым-чаяанын болгаш мергежилдерин сайзырадыр, тыва дылдың лексиказынга билиглерин калбартыр.
5	Рольдуг оюн	«Сайзанак» – уруглар оюну.	«Сайзанак» деп оюнга киржир, аас чугаазын улам сайзырадыр, тыва чугаа этикедин сагыыр. Киржикчилерге рольдарны хуваар (авазы, ачазы, даайы дээш о.ө). Аалдажырының чурумун билип алыр. Монологтун хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) ажыглаар. Оюнда рольдарны күүседип тура, тыва улустун чаңчылдарын көргүзер, чугаа негелделерин күүседир.
5	Диктан т- мөөрей	«Билиин хына»	Тыва дыл хүнүнге тураскааткан школа, кожуун, регион чергелиг «Үш ыдык» деп диктант мөөрейинге киржир. Орфографтыг, пунктуастыг нормаларны сагыыр. Сөзүглелден чаа өөредиглиг чүүлдерни немей билип алыр. Чаа сөстерниң утказын немей билип алыр. Бодунуң билиин хынаар.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫН БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ БАЙДАЛДАРЫ

Өөрөдилге чериниң өөрөдилге-методиктиг болгаш информастыг хандырылгазынче ооң ном-саң, өөрөдилге кабинеттери, администрацияның ажылдаар өрээлдери болгаш сервер, сайт, иштики (школаның) болгаш даштыкы (делгем) харылзаа тудар аргаларының кайы хире дериттингени кирип турар.

Өөрөдилге-методиктиг хандырылгаже 5-9 класстарга тыва дылдың өөрөдилге программасы, «Тыва дыл» өөрөдилге номнары, тыва дылга ажылчын кыдырааштар, диктантылар, эдертиглер чыындылары, немелде

литература, башкыларга методиктиг сүмелер, ол ышкаш электроннуг өөредилге курлавырлары, тус эртемге деткимче болур сайтылар кирип турар. Тыва дыл башкыларынга методиктиг удуртулгаларда болгаш сүмелерде ажыглаар аргаларны, методтарны, педагогиктиг технологияларны айыткан.

Өөреникчилерниң угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринге Тываның күрүне университетиниң «Тюркология» эртем-өөредилге төвүнүн тургусканы тыва дылдың электроннуг корпусу, Национал школа хөгжүдөр институттун үндүргени тыва дылга кол өөредилге номнарының электроннуг үндүрүлгелери, презентациялар, тыва улустун тоолдарынга болгаш чечен чогаалдарынга мультимедийлиг капсырылгалар тыва дыл болгаш литературага электроннуг курлавырлар, аудио- болгаш видеороликтер, электроннуг хевирде таблицалар болгаш схемалар чугула черни ээлеп турар.

Тыва дылга библиографтыг даңзы

Өөредилге литературазы

Өөредилге номнары:

1. Тыва дыл. 5 класс: өөред. үнд. / К. Б. Доржу [болгаш о.ө.]. – 1-ги үнд. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 256 а.
2. Тыва дыл. 5 класс: өөред. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – 1-ги үнд. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 244 а.

Словарьлар

1. Бавуу-Сюрюн М. В. Морфемно-орфографический словарь тувинского языка. – www.tuvancorpus.ru (словарьлар) (ажыдып кирген хүнү 29.04.2020)
2. Биче-оол, М. Д. Тыва дылдың орфографтыг словары / М. Д. Биче-оол, С. Н. Чамааева., ред. Д.А. Монгуш. – 5- ки үнд., эдилг., немелделерлиг. – Кызыл: ТНУЧ, 1967. – 445 а.
3. Монгуш, Д. А. Орус-тыва өөредилге словары: 5000 ажыг сөс / Д. А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1988. – 312 а.
4. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: үнд. Н.Ф. Катанов аттыг ХГУ 2004. – 256 а.
5. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2007. – 552 а.
6. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – 2-ги үнд. –

Кызыл: ТНУЧ, 1995. – 48 а.

7. Орус-тыва словарь: 32000 сөс /М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.], ред. Д.А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1980. – 660 а.

8. Симчит, К. Д. Орфографтыг словарь: 6500 хире сөс / К. Д. Симчит. – Кызыл: ТНУЧ, 1988. – 110 а.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А, Б. – Новосибирск: Наука, 2002. – 341 а.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. II: Д, Е, И, Й. – Новосибирск: Наука, 2002. – 338 а.

11. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. III: К, Л. – Новосибирск: Наука, 2004. – 440 а.

12. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. IV: М, Н, О, Ө, П. – Новосибирск: Наука, 2008. – 442 а.

13. Толковый словарь тувинского языка: науч. изд. [Перевод значений слов и устойчивых словосочетаний на русский язык: Т. 1: А-Й., около 10 300 слов, 1700 устойчивых словосочетаний] /ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.

14. Тыва дылдың тайылбырлыг словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А-Й] /ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.

15. Тыва дылдың тайылбыр словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т.2: К-С] / ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2011. – 798 а.

16. Тыва-орус словарь [Тувинско-русский словарь: науч. издание: около 22 000 слов] / ред. Э. Р. Тенишева. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 648 а.

17. Тыва-орус словарь [Тувинско-русский словарь] / Х. С. Алдын-оол [болгаш о.ө.]. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2014. – 648 а.

Эртем литературалары
(монографиялар, статьялар):

1. Волков Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл: үнд.-полигр. отд. «Билиг», 2009. – 212 а. // URL: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2016/11/Etnopedagogika-tuvinskogo-naroda.pdf> (ажыдып кирген хүнү: 29.04.2020)

2. Кара-оол Л. С. Термины родства и свойства в тувинском языке. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2006. – 252 а.

3. Ондар Б. К. Тувинская топонимия. Сопоставительный анализ топонимии Тувы с топонимами Южной Сибири и других тюркоязычных территорий. – Кызыл: ТНУЧ, 2008. – 296 а.

4. Салзынмаа Е. Б. Сопоставительная грамматика тувинского и русского языков. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2008. – 91 а.

5. Сувандии Н. Д. Тувинская антропонимия. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2011. – 207 а.

6. Сундуй Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания. – Кызыл: ИРНШ, 2009. – 168 а. // URL: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2016/11/Mir-detstva-kochevoy-Azii.pdf>
(ажыдып кирген хүнү: 29.04.2020) дээш о.ө.

Методиктиг литература

(башкыларга болгаш өөреникчилерге методиктиг сүмелер,
немелде литература):

1. Данилюк А. Я. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2010. – 21 а.

2. Фундаментальное ядро содержания общего образования. / Серия «Стандарты второго поколения» / ред. В. В. Козлов, А. М. Кондаков. – М.: Просвещение, 2009. – 59 а.

3. Концепция воспитания человека культуры в образовательных учреждениях Республики Тыва / ред. А. С. Шаалы – 2-ги үнд. – Кызыл: изд.-полигр.отд. «Билиг», 2003. – 31 а.

4. Эренчинова Т. А. Государственная итоговая аттестация учащихся 9 класса [Нормативные документы на республиканском и муниципальном уровнях]. – Кызыл: ИРНШ, 2007. – 59 а.

5. Бавуу-Сюрюн М. В. Тыва дылдың лексиказынга факультативтер: өөредилге-методиктиг удуртулга [Факультативы по лексике тувинского языка: учебно-методическое пособие]. – Кызыл: Типогр. КЦО «Аныяк», 2005. – 116 а

6. Доржу, К. Б. Төрээн (тыва) дылдың морфологиязынга мергежилгелер чыындызы: өөредилге ному: өөр.үндүрүлгө / К. Б. Доржу. – Кызыл: ТывКУ, 2016. – 163 а.

7. Доржу, К. Б. Тыва дыл болгаш чогаалды 8-11 класстарга хандыр өөредириң шенелде программазы / К. Б. Доржу. – Кызыл: НШХИ, 2005. – 56 а.

8. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чаңчыл: өөр. үндүрүлгө: 1, 2 кезээ / М. Б. Кенин-Лопсан. – эдилг.үнд. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 360 а.
9. Март-оол, К. Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарынын методиказы / К. Б. Март-оол. – 1-ги үнд. – Кызыл: ТНҮЧ, 2002. – 272 а.
10. Монгуш. У. О. «Хүн-Хүртүнүн» хүртүзү: эрт.-попул.үнд. / У. О. Монгуш. – Новосибирск, 2008. – 176 а.
11. Намзал, Э. Холу чемзиг авам сөңү / Э. Намзал. – Кызыл: Новости Тувы, 1995. – 153 а.
12. Ойдан-оол, А. К. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы: өөрөд.үнд. / А. К. Ойдан-оол, Ш. Ч. Сат, Н. Д. Сувандии. – Кызыл: НШХИ, 2008. – 88 а.
13. Ойдан-оол, А. К. Диктантылар чыындызы: 5-9 класстар / А. К. Ойдан-оол, М. Ч. Ооржак, С. Т-С. Ооржак. – Кызыл: ТНҮЧ, 2003. – 245 а.
14. Ооржак, М. Н. Шүлүк болгаш аялга: башк.үнд. / М. Н. Ооржак. – Красноярск: ОАО «ПИК: Офсет», 2014. – 101 а.
15. Салчак, В. С. Тываларның аңныыр ажыл-агыйының дугайында чамдык медээлер: статьялар чыындызы / В. С. Салчак, Б. Б. Монгуш, Б. Баярсайхан. – Кызыл: Тип. КЦО «Аныяк», 2010. – 80 а.
16. Серенот, С. К. Сарыг шажынның тайылбырлыг словары / С. К. Серенот. – Кызыл: Тип. Ооржак Р.К., 2010. – 128 а.
17. Серенот, С. К. Буддизмнің тайылбырлыг словары: эрт.-попул. үнд. / С. К. Серенот. – Кызыл: Тип. Ооржак Р.К., 2011 – 80 а.
18. Сувандии, Н. Д. 8-9 класстарның тыва дылга чижек кичээл планнары. «Тыва дылды өөрединиң теория болгаш методиказы» деп курска методиктиг удуртулга [Примерные поурочные планы по тувинскому языку в 8-9 классах: методическое руководство] / Н. Д. Сувандии. – РИО ТувГУ. – Кызыл, 2008. – 67 с.
19. Сувандии, Н. Д. 9-ку класстың доозукчуларының тыва дылда түннел күрүне шылгалдаларының (чаа хевир-биле) чижек онаалгаларының чыындызы / Н. Д. Сувандии [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 63 а.
20. Сундуй, Г. Д. Улусчу педагогика. «Улусчу ужурлар» деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер: өөрөд. - метод. үнд. / Г. Д. Сундуй, Г. К. Ондар. – Кызыл: ТНҮЧ, 2004. – 127 а.
21. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери / ред. Д. А. Монгуш. – 2-ги үнд. – Кызыл: Рес.тип., 2001. – 64 а.
22. Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң Күрүне стандартының национал-девискээр кезээ / НШХИ. – Кызыл: ТНҮЧ, 2006. – 263 а.

23. Тыва Республиканың өөрөдиге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы /М. Б. Кенин-Лопсан [болгаш о.ө.]. – Кызыл: «Билиг» НШХИ, 2011. – 34 а.

24. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр /Тург. Б. К. Будуп. – Кызыл: ТНУЧ, 2016. – 112 а.

25. Уламсурэнгийн, Ц. Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев: науч.-попул. изд. / Ц. Уламсурэнгийн. – Кызыл: ТКИ, 2003. – 192 с.

26. Червонная, С. М. Тыва Республиканың чурукчулары /С. М. Червонная. – СПб: Художник России, 1995. – 184 а.

27. Чүлдүм, Ч. М. Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстөрнүң, ужурларның чижек тайылбыры /Ч. М. Чүлдүм. – Кызыл: ТНУЧ, 1999. – 64 а.

Информастыг курлавырлар

1. Ниити информастыг курлавырларже кирери // URL: <http://window.edu.ru/resource> (кирген хүнү 29.04.2020)

2. Сайт «Народы мира – политически этнографический справочник»
// URL: <http://nation.geoman.ru/>

3. Сайт Фонда сохранения и изучения родных языков народов Российской Федерации // URL: <https://родныеязыки.рф/> (кирген хүнү 29.04.2020)

4. Сайт «Языки народов России в Интернете» //URL: <http://www.peoples.org.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

5. Единый банк педагогических практик преподавания родных языков народов России // URL: <http://банкпрактик.рф/> (кирген хүнү 29.04.2020)

6. Национал школа хөгжүдөр институт // URL: <http://irnsh.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

7. Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейи //URL: <http://museum.tuva.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

8. Үндезин культура ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремёсел» // <http://tuvancenter.com/o-nas/> (кирген хүнү 29.04.2020)

9. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

10. Тываның аныяк чогаалчылары // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (кирген хүнү 29.04.2020)

11. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований // URL: <http://tigpi.ru/>

(кирген хүнү 29.04.2020)

12. Тыва Республиканың тыва дыл болгаш чогаал башкыларының Ассоциациязының сайтызы // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/>
(кирген хүнү 29.04.2020)

13. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

14. Сайт «Тываның чогаалчылары» // URL: www.picateli-tuvy.ru/
(кирген хүнү 29.04.2020)

15. Тыва дылдың электроннуг корпузу // URL:
<http://www.tuvancorpus.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)

ТЕМАЛЫГ ПЛАНААШКЫН

5 класс (102 шак)

Бөлгк	Тема	Шак сан ы	Өөреникчилерниң кылыр ажил- чорудулгазының кол хевирлеринин чижек тайылбыры
Дыл дугайында ниити билиглер	Кириилде кичээл Тыва дыл дугайында	1	Дыл дээрге кижилерниң харылзажырчугула чепсээ деп угаап бодаар. Тыва чоннун төрөөн дылының дугайында билер. Тыва дылдың ниитилелге ужур-дузазын тайылбырлаар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	1-4 класстарга өөрөнгөнчүүлдеринге катаптаашкын Үн болгаш үжүк. Чугаа кезектери: чүве ады, демдек ады, арынның ат оруннары, кылыг сөзү. Сөс каттыжышкыны болгаш домак. Сөзүглел. <i>Диктант</i>	6	Үннер болгаш үжүктерни ылгаар. Чүве ады, демдек ады, арынның ат оруннары өске чугаа кезектеринден ылгаар. Чүве аттарын падежтерге, саннарга өскерттир, айтырыын шын салыр. Домакта кол сөс, сөглөкчини тывар. Чүве ады-биле илереттинген кол сөстү тодарадыр. Кылыг сөзүн арыннарга болгаш саннарга өскерттир. Бөдүүн домактарны тургузар. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарының соонга бижикдемдектерин сагыыр. Сорулгазының аайы-биле домактарны ылгаар.
Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры	Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы Диалог дугайында билиг. Монолог.	4	Диалог болгаш монологту ылгаар. Аас чугааны (айтырар-харыылаар, сонургалын оттуруп чугаалажыр, бодал солчур) чорудар, аңаа киржир. Аас болгаш бижимел монологту (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) тургузар. Аңгы-аңгы байдалдарда чугаа этикединин дүрүмнерин сагыыр. Аңгы-аңгы байдалдарны көргүскен оюннарга (чугаага) киржир. Бодунун бодалын илередир, чугаа культуразын сагыыр. Чангыс классчыларының чугаазында эрттирипкен частырыгларын хайгаараар болгаш эдер.
	«Аржаанап чораанывыс» азы «Лагерьге дыштанганым» деп темага чогаадыг тоожуушкун		Бижимел чугаазын сайзырадыр, тыва дылдың орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларын, чугаа культуразын сагыыр. Бодалдарын бижимел илередир.

Фонетика болгаш орфоэпия	Фонетика дугайындабилиг. Үн – дылдың эң бичиикезии. Чугаа органнары болгашчугаа үннериниң тургустунары. Үннерниң утка ылгаархүлээлгелери (шынарлары) Ажык үннерниң бөлүктээшкини: кыска,узуң, өк-биле адаар; мурнуу одуругнуң (чымчак), артыы одуругнуң (кадыг), эрин-биле адаар болгаш адавас. Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм). Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эңкошкак (аяар). Сөске ажык эвес үннерниң каттыжарчуруму болгаш дөмейлежири. Ийи ажыкүн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчуру. Фонетиктиг транскрипцияболгаш ооң чамдык демдектери. Слог. Тыва дылда ударение.Орфоэпия	13	«Фонетика», «орфоэпия» дептерминнерни тодарадыр. Фонетика, орфоэпияның кол билиглериншиңгээдир. Ажык болгаш ажык эвес үннерниаңгылаар, оларны шын адаар. Артикуляция дугайында билир. Адалгазының аайы-биле ылгалдарын барымдаалап, ажык үннерни тодарадыр.Сөстерде ажык үннерни шын адаар. Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелерин(шынарларын) тодарадып билир. Ажык болгаш ажык эвес үннергехарактеристиканы бээр. Сөстерге аяннажылганы сагыыр, аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны билир, чижектергекөргүзөр. Ажык эвес үннерни ыт, дааштың киржилгезиниң болгаш адаарының күжениишкининиң аайы-биле ылгаптотдарадыр. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжарчурумун болгаш дөмейлежири чижектерге көргүзөр. Сөсте ийи ажык үн аразынга дүлей ажыкэвес үннерниң ыткыр үннер-биле солушканын тывар. Сөстерде ажык эвес үннерни шын адаар.Транскрипциязының демдектери-биле сөстөрни шын адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар. Транскрипцияның демдектерин шын ажыглаар: узун ажык үннер – дагаа [та^hга:], аяа [айа:], өк-билеадаар ажык үннер – аът [а^hт], күштүг ажык эвес үннер – пар [п^hар], тал [т^hал],сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннер – бар [пар], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрниң үннери – аттар [атар], аккыр[акыр] дээш о.ө. Сөстерде үннер болгаш үжүктөрниң санының дүүшпезин тайылбырлаар. Сөстүң транскрипциязын бижиир, фонетиктиг сайгарылгазын кылыр.Ажык болгаш хаалчак слогтарны аңгылаар. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнеринболгаш ударениени сагывышаан, сөзүглелдерни номчуур.
---	--	-----------	---

	дугайында билиг. Чугаа үннерин болгаш ударениени адаарыныңкол дүрүмнери.		Бодунуң чугаазынга фонетика болгашорфоэпияда алган билиглерин, мергежилдерин херек кырында ажыглаар. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында шын адалганың дүрүмнеринсагып турарын хынаар, оларны эдип шыдаар.
	<i>Чогаадыкчы ажыл</i>		Фонетикага хамаарыштыр бердингенчогаадыкчы ажылдарга киржир. Ажык, ажык эвес үннерге схемалар,таблицааларны боду азы эжи-биле демнежип тургузар. Схемалар, таблицааларны ажыглап сөзүглелдигтургузар.
	<i>Тест (айтырыглар)</i>		Фонетика болгаш орфоэпияга хамаарышкан тест-айтырыгларга харыылаар. Ук темага хамаарышкан бодунуң билиин хынаар, түңнелдерни кылыр.
Графика	Графика Алфавит болгаш ооңужур-дузаны. Тыва алфавит.	3	Графикага хамаарышкан кол билиглернишингээдир. Латин алфавитке үндезилээн тываалфавит-биле таныжар. Кирилл алфавидинге үндезилээн тываалфавиттин кыска төөгүзүн билир. Алфавитти словарьлар, тайылбыр номнар, энциклопедиялардан медээ дилээрде ажыглаар. Ниитилел амыдыралыңга бижиктиңажыктыын тайылбырлаар.
Чугаа чорудулга зы болгаш чугаа культураз ы	<i>Чогаадыкчы ажыл</i>		Тываның кайы девискээрлеринде бижиктиг тураскаалдар барын сонуургаптывар, ук тураскаалдарда дүрзүлери шинчилээр, чүге оларны чуруп турганындаап бодап тайылбырлаар. Информантылар-биле ужуражыр, библиотека (ном саңы), номчулга залдарынче баар. Чаңгыс классчыларының мурнунга илеткелди кылыр.
Орфограф ия	Сөске ажык эвес үннерниң үжүктөрүншын бижири. Й үннүг үжүктөрни (я, е, ё, ю) сөстөргө ажыглаарыболгаш шын бижири. Кадыг (ь) болгаш чымчак(ь)	4	Узадыр, өк-биле адаар ажык үннерниң үжүктөрүн шын бижири. Сөс иштинге ажык эвес үннерниң үжүктөрүн дакпырлап бижирин тайылбырлаар. Тыва орфографияның нормаларын сагыыр: й үннүг үжүктөрни, сөс эгезингет-д, п- б деп үннерниң үжүктөрүн шын бижири; өк-биле адаар ажык үннерлигсөстөргө ь (кадыг демдекти), орус

	демдектерни хереглээри.		дылдан үлегерлээн сөстөргө ь (<i>чымчакдемдекти</i>) шын ажыглаар дээш о.ө. Бижикке хуу чүве аттарынга, домак эгезинге улуг үжүктөрни ажыглаар.
	<i>Словарьлыг диктант</i>		Словарьлыг диктантыны бижиир. Тыва орфографияның нормаларын сагыыр.
Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылг азы	Морфемика – дылэртеминиң кезээ. Тыва дылда сөстүнүткалыг кезектери (морфемалар). Сөстүн тургузуу. Сөстүндэзылы. Төрөл сөстөр. Сөс чогаадылгазы – дылэртеминиң кезээ Сөстүн тургустунар аргалары: Морфологтуг(кожумактыг) арга. адылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиенитургузар кожумактар. Синтаксистиг арга. Хурааңгайлаан сөстөр. Хевир тургузар кожумактар: чүве адыныңбичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңге немелде утка киирер кожумактар.	14	Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазының кол билиглериншиңгээдир. Сөстүн уткалыг кезектерин (морфемаларны) – дазыл, чогаадылга, хевир тургузар, өскертилге кожумактарын билип алыр. Сөстүн тургустунар аргаларын тодарадыр: морфологтуг (кожумактыг), синтаксистиг (ийи дөстүн каттышканы) болгаш хурааңгайлаар арга. Чогаадылга кожумактарының дузазы-биле аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөстөрүн, наречиелерни тургузар. Чогаадылга кожумактарының ажыглалын тайылбырлаар (-чын, -чи, -кчи деп кожумактарның болгаш оларның фонетиктиг вариантыларының чүве адын тургузарын; -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактарның болгаш оларның фонетиктиг вариантыларының демдек адын тургузарын). Хурааңгай сөстөрни шын адаар, оларга кожумактарны шын кожар. Хевир тургузар кожумактарны ажыглаар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактарын (<i>чык, -чыгааш, -ак, -най, -кай, -кы</i> болгаш оларның фонетиктиг вариантыларын), демдек адының чадаларының кожумактарын (<i>-ак, -зумаар, -ылдыр, -гыр</i> болгаш оларның фонетиктиг вариантыларын), кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаан, кылыг сөзүңге (причастие, деепричастие) немелде утка киирер кожумактарны. Сөсте чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын, хевирин өскерттир кожумактарны таныыр. Тыва дылда кожумактарның туружунтайылбырлаар, оларны шын шыяр.

	Өскертилге кожумактары:чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң сан, арын,үе кожумактары. Сөстүң дөзү: укталган,укталбаан. Сөстүң морфемнигсайгарылгазы.		Укталган, укталбаан дөстүг сөстөрни аңгылаар. Төрөл сөстөрни тывар. Дүлей ажык эвес үн-биле төнгөн дазылга, ажык үнден эгелээн кожумак немежирге, дүлейажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчурун тайылбырлаар. Сөстүң морфемниг сайгарылгазынкылыр. Тыва дылдың словарьларын сөстүң тургузуун тодарадырынга ажыглаар.
	<i>Хыналда ажыл</i>		Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазынга хыналда ажылдыкүүседир.
	<i>Эдертиг</i>		Тыва чугааны шингээдип ап шыдаар. Планны тургузар. Эдертигни бижиир. Бижимел чугааның нормаларын сагыыр.
Лексикология болгаш фразеология	Лексикология – дылэртеминиң кезээ. Сөс болгаш ооң лексиктигутказы. Чаңгыс болгаш хөйуткалыг сөстөр. Сөстөрниң дорт, доораболгаш көжүргөн уткалары. Омонимнер. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстөр болгашэвфемизмнер. Фразеологизмнердугайында билиг. Фразеологизмнерниң колдемдектери болгаш утказы. Тыва дылдың тайылбырболгаш фразеологтуг словарьлары.	8	Лексиканың кол билиглериншингээдири. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни аңгылаар. Хөй уткалыг сөстөрни тыва дылдың словарьларының дузазы-биле тодарадыр, чугаага шын ажыглаар. Хөй уткалыг сөстөрни болгаш омонимнерниаңгылаар. Дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыгсөстөрни аңгылаар. Сөзүглелден синонимнер, антонимнер, омонимнерни тывар, оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелден табу болгаш эвфемизмнерны тывар. Чугаага табуларның орнунга эвфемизмнерниажыглаар. Сөзүглелден фразеологизмнерни тывар, оларны синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар. Оларның утказын тайылбырлаар болгаш чугаага ажыглаар. Тыва дылдың фразеологтуг словарьнажыглаар, ооң дузазы-биле фразеологизмнерниң утказын тодарадыр.Сөстүң лексиктиг утказын словарь дузазы-биле тодарадыр.
	<i>Хыналда ажыл</i>		Лексикология болгаш фразеологияга хыналда ажылды күүседир.

Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	«Төрээн дылым дугайында бодалым» деп темага чогаадыг- угаап боданыышкын.		Планны тургузар. Бодунуң бодалын бижимел илередир. Орфографтыг, пунктуастыг нормаларны болгаш чугаа культуразын сагыыр.
Морфология	Морфология – грамматиканың бир кезээ. Тыва дылда чугаа кезектериниң бөлүктээшкени.	1	Морфологияның кол билиглериншиңгээдир. Сөстүң грамматиктиг болгаш лексиктиг уткаларын ылгаар. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектерин аңгылаар. Эге школага алган билиглерин сактып, чугаа кезектерин таныыр. Оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар, чугаа культуран сагыыр.
	Чүве ады. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары. Хуу болгаш ниити чүве аттары. Чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлери. Хевир тургузар кожомактарны шын бижири. Чүве адының тургустунары (морфологтук, синтаксистиг арга, хурааңгайлаар арга) Чүве адының морфологтук демдектери. Чүве адының саны. Хамаарылга хевиринде чүве аттары. Чүве адының падежтери, оларның грамматиктиг утказы, кожомактарын шын бижири.	16	Чүве адының грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтук демдектерин (сан, хамаарылга, падеж хевирлери) барымдаалап, чүве аттарын тодарадыр. Чүве адының тургустунар аргаларын (морфологтук, синтаксистиг арга, хурааңгайлаар) тайылбырлаар. Домакка чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тайылбырлаар. Тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, оларның кол темалыг бөлүктерин аңгылаар. Хуу болгаш ниити чүве аттарын, оларның кол темалыг бөлүктерин аңгылаар. Хуу болгаш ниити чүве аттарының шын бижилгезин сагыыр. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар. Хевир өскерттир кожомактарны шынажыглаар. Адалга дугайында билигни алып, адалга болуп чоруур чүве адын кол сөстен ылгаар, адалгалыг домактарга бижик демдээн сагыыр. Доора падежтерниң кожомактарын домак тургузарынга шын ажыглаар. Чүве аттарын саннарга, арыннарга, падежтерге өскерттир. Чүве адының кылыг сөзү- биле холбаалыын тодарадыр.

	Чүве адының синтаксистиг хүлээлгези. Чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыы. Адаарының падежинде чүве аттарының адалгаболуру. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнiң грамматиктиг хевирлерин шын бижири. Чүве адының морфолтуг		Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнiң кожумактарын шын ажыглаар. Чүве адының морфологтуг демдектерин тодарадыр. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Чугаа чорудулгазы	<i>Хыналда ажыл</i>		Чүве адынга хамаарышкан хыналда ажылды күүседир.
болгаш чугаа культуразы			
Морфология	Демдек ады. Демдек адының ниити утказы болгаш морфологтуг демдектери. Демдек адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг аргалар, сөстүң катаптаанындан). Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары. Шынарның демдек аттары, оларның өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадалары, илередир уткалары (демдек адының хевир тургузар кожумактары). Демдек аттарының темалыг бөлүктери: шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзө демдек аттары.	11	Демдек адының ниити утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин барымдаалап, демдек аттарын тодарадыр. Демдек адының тургустунарынтайылбырлаар: 1) чогаадылга кожумактарының дузазы-биле: <i>-лыг, -зыг, -кыр, -кы</i> болгаш оларның фонетиктиг вариантылары; 2) сөстөрнiң каттышканындан: дефистеп бижиир: <i>орлан-эрес</i>; тудуштур бижиир: <i>кара+ала = карала</i>); 3) сөстөрнiң катаптаанындан (<i>кара-кара</i>). Демдек аттарын чогаадыр. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттарын аңгылаар. Шынарның демдек аттарының өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадаларын тургузар, оларны аңгылаар. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттарының темалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Укталган, укталбаан демдек аттарын тодарадыр. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр. Демдек аттарын домакка ажыглаар. Оларның синтаксистиг хүлээлгезин

	Укталган, укталбаандемдек аттары. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы. <i>Словарьлыг диктант</i>		тайылбырлаар. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Демдек ады кирген домактарны сайгарар болгаш сөзүглелдерни номчуур.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Чогаадыкчы ажыл. Чурук-биле ажыл.</i>		Тырттырган азы чураан чурук-биле таныжыр, чүнү көргүскенин сайгарар. Диалогка киржир. Чурукка атты бээр, ооң утказынга дүүштүр сөзүглелди тургузар, бодунун бодалын илередир.
Морфология	Сан ады, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери. Сан адының тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш каттышкан (составтыг). Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмектээринин, аңгылаарының, чоокшуладырының санаттары болгаш оларнышын бижири. Сан адының синтаксистиг хүлээлгези. Сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга киржилгези. Араб болгаш рим чурагайлар-биле айыткан сан аттарының кожумактарын шын бижири.	9	Сан адының грамматиктиг болгаш морфологтуг демдектерин тодарадыр. Бөдүүн, нарын болгаш каттышкан (составтыг) сан аттарын аңгылаар. Сан аттарының бөлүктөрүн тодарадыр: түң болгаш дугаар сан аттарын, чыырының, үүрмектээринин, аңгылаарының, чоокшуладырының. Сан адының чүве ады-биле каттышканда, чүве адын чаңгыстың санынга ажыглаары (чижээ: тозан аът). Үе санын (чыл, ай, хүннү) шын ажыглаары. Сан аттарының шын бижилгезин сагыыр. Сан адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр. Сан аттарының дузазы-биле нарын сөстөрни тургузар. Сан аттары кирген фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаар. Сөзүглелдерден тыва хемчег илередир сөстөрни тывар. Морфологияга хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Билиин хынаар, бодунга түңнелдерни үндүрер. Сан адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.

	Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүн ажыглалы. Сан адының морфологтуг сайгарылгазы. <i>Тест-айтырыглар.</i>		
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	5 класска өөрөнгөнчүүлдеринге быжыглаашкын Диалог. Монолог. Фонетика. Орфоэпия. Графика. Лексикология. Фразеология. Морфология.	12	Кижинин амыдыралына дылдыңчугулазының дугайында бодунуң бодалын чугаалаар. Диалог болгаш монологту ылгаар, оларны бижимел болгаш аас чугаага ажыглаар. Хөй уткалыг сөстөрнүн уткаын тодарадыр; сөстүн дорт, доора болгаш көжүргөн уткаларын аңгылаар; оларны чугаага ажыглаар, сөзүглелден тывар. Чугаага синонимнер, антонимнер, омонимнер, эвфемизмнер,
	Чүве ады. Демдек ады. Сан ады. Морфологтуг сайгарылга.		фразеологизмнерни ажыглаар, чугаадан табуларны чайладыр. Ылгавыр демдектеринин аайы-биле үннерни бөлүктээр. Сөзүглел тургузарда, тыва орфографияның нормаларын сагыыр. Сөстүн кезектерин тывар. Аттыг чугаа кезектеринин морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Аттыг чугаа кезектерин аас болгаш бижимел чугаага идепкейлиг ажыглаар, чугаа культуразын сагыыр. Чугаазын сайзырадыры-биле янзы-бүрү байдалдарның чижектерин көргүскөноюннарга киржир.
	<i>Түңнел хыналда ажыл</i>		Түңнел хыналда ажылды күүседир.
	<i>Проект «Тыва дылдың чечени»</i>		Төлөвилел тургузарына киржир, аңаа хамаарышкан литератураны, тайылбыр номнарны, словарьларны чыыр.